

УДК 81' 06' 373.421=111

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПРЕСИ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ)

Масликова О. С.

РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет», Сімферополь
E-mail: o-maslikova@mail.ru

Стаття присвячена питанням аналізу української літературознавчої термінології, яка вживалася в журналі «Основа», що видавався в 1861–1862 рр. у Петербурзі. Зазначається, що літературознавча термінологія має давню традицію розвитку й функціонування, однак вона не була безпосередньо успадкована новою українською літературною мовою першої половини ХІХ століття, яка функціонувала в той час переважно художньо-белестристичному стилі. В першому науково-популярному, літературно-художньому і публіцистичному журналі «Основа», який відіграв помітну роль в українському літературному процесі кінця 50-х – початку 60-х років ХІХ століття, найповніше представлена літературознавча термінологія української мови першої половини ХІХ ст., яка стала предметом нашого дослідження.

Порівняно численну групу з-поміж досліджуваних мовних одиниць становлять терміни для називання діячів літератури. Кілька термінів засвідчено нами для називання художньої літератури взагалі, української художньої літератури та фольклору. Кількісно велику тематичну групу серед виявлених у журналі літературознавчих термінів становлять назви літературних родів та видів: поезія, проза, твори, вірш тощо. Важливо, що всі названі терміни функціонують у сучасному літературознавстві. Втратились лише окремі фонетико-морфологічні варіанти.

Ключові слова: літературознавча термінологія, періодичне видання, тематична група, видавець, псевдонім, твір, редактор, письменник.

Сучасна українська літературознавча термінологія має свою давню традицію функціонування, яка бере початок від давньоруської мови через давньоукраїнську [8]. Хоча окрема наука про літературу в сучасному розумінні цього слова виникає у східних слов'ян в ХVІІ – на початку ХVІІІ століття, проте цілий ряд теоретично-літературних понять і відповідних термінів тлумачиться в найдревніших літописах, в «Ізборнику Святослава» 1073 і 1076 років, у граматиках кінця ХVІ – початку ХVІІ століття [9] і словниках цього часу, а також функціонує в художніх, церковно-ораторських та богословсько-дидактичних творах. Однак ця термінологія не була безпосередньо успадкована новою українською літературною мовою першої половини ХІХ століття, яка виникла й існувала до середини ХІХ ст. лише в художньо-белестристичному стилі.

У першій половині ХІХ ст. мовна ситуація змінюється: відкривають університети, які одразу ж стають центрами культури, літератури, мови та науки, починають видавати періодичні видання. Освіта відповідно потребує підручників та наукових праць. Тому з'являється великий інтерес до науки, а разом із тим науковий підхід до української мови та її правопису. Українські романтики ставлять собі за мету науково обґрунтувати окремішність української мови. Варто зауважити, що для ХІХ ст. характерним є розвиток наукового стилю в Наддніпрянській Україні й

Галичині поокремо, він пов'язаний або з певними видатними постатями, або з певними періодичними виданнями.

Разом із тим у першій половині XIX ст. не було створено жодної літературознавчої праці українською мовою. Окремі літературознавчі терміни функціонували лише в епістолярній спадщині та художніх творах письменників дошевченківської доби й самого Т.Г. Шевченка [11]. Тому в першому науково-популярному, літературно-художньому і публіцистичному журналі «Основа», який відіграв помітну роль в українському літературному процесі кінця 50-х – 60-х років XIX століття [1], найповніше представлена літературознавча термінологія української мови першої половини XIX ст.

З початком видання «Основи» в Наддніпрянській Україні в 1861 році В. Білозерським, П. Кулішем, М. Костомаровим українські письменники та науковці почали широко публікувати свої науково-популярні праці, адже це було “видання журнального типу, літературно-наукове своїм характером, але й з дописами побутового змісту” [10, с. 151]. Усі праці написані живою народною мовою, у чому й полягало їх позитивне значення як у формуванні літературознавчої термінології, так і в становленні наукового стилю нової української літературної мови, бо саме “Основі” належить перша, з ініціативи П. Житецького, серйозна спроба порушити питання про науковий стиль української мови в теоретичному плані й визначити перспективу його розвитку” [5, с. 4]. Із цього журналу починає формуватися науковий стиль “у сучасному його розумінні (формулювання окремих терміносистем відповідно до різних галузей знань)” [4, с. 403], як один із його різновидів – науково-популярний [див.: 6, с. 282].

У 22 номерах «Основи» ми зафіксували понад 200 термінів, які стосуються всіх основних тематичних груп літературознавчої термінології [див. 2]. Порівняно численну групу термінів становлять терміни для називання діячів літератури: *писатель* [62, 1, с. 57], *письмак* [61, 3, с. 25], *поета* [61, 2, с. 57], *поет* [61, 3, с. 25], *талант поетичній* [62, 3, с. 52], *віршомаз* (про поганого поета) [61, 3, с. 1], *хист* [61, 1, с. 3], *геній* [61, 3, с. 28], *Кобзар* (про Шевченка) [61, 3, с. 29], *автор* [61, 4, с. 35], *сочинитель (автор)* [61, 6, с. 78], *перекладник* [61, 9, с. 80], *талант* [62, 1, с. 61], *видавець* [62, 1, с. 69], *повістwowатель* [62, 2, с. 61], *повістник* [62, 8, с. 29], *псевдонім* [62, 3, с. 17], *переводчик* [62, 5, с. 9], *редактор* [62, 7, с. 68].

Примітно, що редколегія журналу часто не прагнула до уніфікації термінології. Не тільки в різних номерах, але навіть у тому самому журналі в одній і тій же статті допускалась непослідовність у користуванні термінами. Так, у № 6 «Основи» за 1861 р. на с. 28 автор статті П. Куліш вживає рівнозначні терміни *письменник* і *писатель*, а в № 1 за 1862 р. в одній і тій же статті (с. 59-60) паралельно вживаються терміни *письменник* і *письмак* без будь-яких стилістичних чи семантичних відтінків. Із значенням *повістяр* у журналі вживаються два терміни – *повістwowатель* і *повістник*, а термін *поет* має також варіант *поета*.

Кілька термінів засвідчено нами для називання художньої літератури взагалі, української художньої літератури та фольклору: *письменство* [61, 3, с. 26; 62, 1, с. 66], *словесна животись* [61, 3, с. 27], *словесность* [62, 1, с. 58], *література* [62, 1, с. 59], *старе письмо* (давня українська література) [61, 4, с. 39], *нова (современна)*

література [61, 10, с. 9], українська словесність [62, 1, с. 58], міфологія [62, 3, с. 4], етнографія [62, 1, с. 58], поезія народня (фольклор) [61, 3, с. 27] тощо. Серед термінів *письменство*, *словесність*, *література* найменшу частотність вживання має термін *література*, а найчастіше вживаним є термін *словесність*. Так, наприклад, у статті (у першій книзі «Основи» за 1862 р.) на стор. 59 один раз вживається термін *література*, а *словесність* 5 разів. Як образна назва художньої літератури у журналі вживається термін *словесна животиць*.

Кількісно велику тематичну групу серед засвідчених нами в журналі літературознавчих термінів становлять назви літературних родів та видів: *поезія* [61, 2, с. 234], *проза* [61, 2, с. 231], *письмо* (вір) [61, 4, с. 34], *твори* [61, 3, с. 28], *утвор поетичний* [61, 3, с. 28], *вірш*, *віршувати* [61, 1, с. 2], *віршування* [61, 3, с. 26], *поема* [61, 2, с. 1], *байка* [61, 2, с. 53], *повістка* (повість, оповідання) [61, 1, с. 2], *повість* [61, 2, с. 235], *приповідь* [61, 7, с. 34], *опера* [61, 2, с. 213], *оперетта* [61, 10, с. 4], *оповідь* (оповідання) [61, 3, с. 5], *роман* [62, 8, с. 31], *пісня* [61, 3, с. 27], *віршик* [61, 4, с. 33], *стишок* [62, 7, с. 68], *стих* [61, 5, с. 3], *акростих* [62, 3, с. 48], *поетичне слово* [61, 5, с. 3], *біографія* [61, 6, с. 28], *драма* [62, 3, с. 52], *комедія* [61, 6, с. 171], *водевіль* [62, 10, с. 116], *стаття* [61, 7, с. 35], *статейка* [61, 10, с. 15], *оповідання* [61, 7, с. 1], *оповідання* [61, 7, с. 34], *передне слово* [61, 9, с. 79], *передня мова* [62, 1, с. 62], *переклад* [61, 9, с. 80], *оригінал* [61, 9, с. 80], *перекладувати* [61, 9, с. 80], *текст* [61, 9, с. 80], *екземпляр* [61, 9, с. 80], *балада* [61, 10, с. 17], *некролог* [61, 10, с. 15], *етюд* [61, 10, с. 16], *рукопис* [61, 10, с. 14], *старопись* [62, 1, с. 80], *критика* [61, 10, с. 10], *писання* (твори) [62, 1, с. 59], *варіант* [62, 1, с. 49], *перелицьовання* [62, 1, с. 49], *перевод* [62, 3, с. 16], *власноруччя* (автограф) [62, 7, с. 63], *самотись* (автограф) [62, 8, с. 46], *переложити* [62, 6, с. 53].

Ця група термінів, як і попередня, характеризується наявністю зайвих термінологічних паралелізмів та варіантів (*вірш* – *стих*; *вірш* – *вірша*; *оповідь* – *оповідання* – *оповідання*; *переклад* – *перевод*; *повість* – *повістка* – *приповідь*; *передне слово* – *передня мова*). Окремі терміни цього ряду вийшли зовсім з ужитку (*самотись*, *старопись*, *перелицьовання*, *повістка*). Про непослідовність у вживанні літературознавчих термінів може свідчити той факт, що в одній і тій же книзі «Основи» (№ 5 за 1862 р.) вживаються варіанти «оповідання» (с. 77) і «оповідання» (с. 105).

Цілу окрему групу серед вживаних в «Основі» становлять терміни для називання культових творів та творів давньої літератури: *псалми* [62, 1, с. 74], *псальми* [62, 2, с. 238], *подражаніє* [62, 2, с. 2], *мадригал* [62, 3, с. 14], *літотис* [62, 5, с. 11], *літотись* [61, 3, с. 28], *акафіст* [62, 9, с. 70], *житіє* [62, 9, с. 70], *псалтир* [62, 9, с. 70], *проповідь* [62, 9, с. 72], *номоканон* [61, 2, с. 228], *притча* [61, 2, с. 230]. Всі названі терміни функціонують у сучасному літературознавстві. Втратились лише окремі фонетико-морфологічні варіанти (*псальми*, *літотись*).

В «Основі» засвідчено нами ряд термінів з галузі фольклористики: *казка* [62, 1, с. 63], *веснянка* [62, 1, с. 54], *гісторична дума* [62, 1, с. 49], *дума народня* [61, 3, с. 28], *загадка* [62, 1, с. 74], *колядка* [62, 1, с. 74], *приказка* [61, 7, с. 1], *половиця* [62, 3, с. 27], *коломийка* [62, 7, с. 69], *побреженька*, *анекдот* (байка) [62, 8, с. 50], *легенда* [61, 2, с. 41], *миф* [61, 2, с. 230], *пісня народня* [61, 3, с. 28], *народне оповідання* [61,

7, с. 34]. Майже всі вони вживаються дослідниками фольклору і в наш час. Не прижилося в сучасній термінології емоційно забарвлене слово з народної мови «побрехенька» у значенні «анекдот», «байка». Немає послідовності у вживанні термінів «приказка» і «пословиця». Вони вживаються як паралельні у номері № 7 «Основи» за 1861 рік.

Часто вживаними в «Основі» є назви типів та різновидів видань (збірників, журналів тощо). Наприклад: *книга* [61, 2, с. 236], *книжка* [61, 3, с. 25], *книжечка* [62, 1, с. 57], *друкарня* [61, 2, с. 236], *типографія* [62, 3, с. 17], *редакція* [61, 4, с. 30], *журнал* [61, 4, с. 72], *газета* [61, 4, с. 72], *часотись* [62, 1, с. 67], *вісник* [61, 4, с. 72], *цензура* [62, 3, с. 19], *хрестоматія* [61, 9, с. 80], *бібліотека* [61, 9, с. 80], *зборник* [61, 10, с. 10], *альбом* [62, 3, с. 17], *том* [62, 3, с. 13], *коректура* [62, 5, с. 4], *рочник*, *новорочник* (альманах) [62, 8, с. 49], *текст* [62, 9, с. 64] тощо. Всі наведені терміни функціонують в сучасній українській термінології. Лише деякі зазнали певних фонетичних змін (*зборник* – *збірник*, *вістник* – *вісник*). Терміни *рочник*, *новорочник* у значенні альманах нині не вживаються. Проте є терміни *річник*, *щорічник* у значенні «періодичне видання, яке видається один раз на рік (як правило – в кінці року) і має підсумковий характер».

Вживалися авторами, які друкувались в «Основі», і терміни, що називають структуру і композиційні частини твору. Наприклад: *постать* (літературний герой) [61, 1, с. 3], *образ* [61, 3, с. 27], *склад* (стиль) [61, 3, с. 25], *шитель* [61, 4, с. 7], *заспів* [61, 10, с. 5], *сцена* [61, 10, с. 13], *пролог* [62, 4, с. 2], *епілог* [61, 12, с. 11], *дієві люде* [61, 11-12, с. 6], *дія* [61, 11-12, с. 6], *кон* [61, 11-12, с. 17], *завіса* (частина п'єси, картина) [61, 11-12, с. 41], *заголовок* [61, 6, с. 174], *заголов* [61, 1, с. 77], *акт* [62, 3, с. 52], *година*, *лицедії* (дійові особи) [62, 8, с. 31], *виход* (ява) [62, 8, с. 31], *одміна* (картина у п'єсі) [62, 9, с. 12], *драматична картина* [62, 10, с. 7], *картина* [62, 10, с. 18]. Лише деякі з цих термінів не вживаються в сучасному літературознавстві (напр.: *година* у значенні акт, *лицедії* у значенні «дійові особи»). Терміни *шитель*, *дієві люде*, *заголовок*, *виход* мають дещо інше фонетико-морфологічне оформлення.

Як і в сучасних літературознавчих творах, в «Основі» функціонує ряд таких термінів, які вживаються не тільки в літературознавстві, але і в інших наукових сферах, що тісно переплітаються з літературознавством (журналістика, театрознавство, загальна стилістика тощо). Наприклад: *слово* [62, 1, с. 73], *мова* [61, 1, с. 2], *книжня мова* [61, 3, с. 25], *народня мова* [61, 4, с. 33], *коване слово* [62, 5, с. 77], *животись* [62, 3, с. 27], *муза* [61, 3, с. 27], *лира* [61, 4, с. 32], *теат* [61, 1, с. 322], *тіатр* [61, 10, с. 4], *спектакль* [61, 6, с. 171], *афішка* [61, 6, с. 172], *репертуар* [61, 10, с. 15], *бенефіс* [61, 10, с. 15], *пантоміни* (пантоміма) [62, 4, с. 87], *концерт* [62, 6, с. 86], *підтишник* [61, 10, с. 151], *читатель* [62, 8, с. 51], *читання* [68, 1, с. 62] тощо.

Отже, в середині XIX ст. в журналі «Основа» було повернено в нову українську літературну мову значну частину тих літературознавчих термінів, які уже функціонували в давній українській мові. Це терміни як інтернаціональні (переважно грецького та латинського походження), так і питомі українські. Переважна більшість із досліджуваних термінів активно вживається і в сучасному літературознавстві. Лише зовсім незначна кількість термінологічних одиниць, які

популяризувались «Основою», вийшла з ужитку, дещо змінила свою фонетико-морфологічну структуру або конкретизувала термінологічне значення.

Список літератури

1. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – 56 с.
В дужках біля терміна перша цифра означає рік видання журналу (61 – 1861 р., 62 – 1862 р.), друга цифра – номер журналу, а третя – сторінку.
2. Возникновение русской науки о литературе. – М. : Наука, 1975. – С. 16–41.
3. Єрмоленко С. Науковий стиль / С. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія / редкол. : Русанівський В., Тараненко О., Зяблюк М. та ін. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 403–404.
4. Жовтобрюх М. Мова української преси (До середини дев’яностих років XIX ст.) / М. Жовтобрюх. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 415 с.
5. Леонова М. Роль І. Франка в розвитку термінологічної лексики української мови / М. Леонова // Наукові записки Чернівецького держ. у-ту. – Серія : Філол. науки. – 1956. – Т. 20. – Вип. 3. — С. 128–143.
6. Регушевський Є. С. Давньоукраїнська художня література як джерело вивчення української наукової термінології / Є. С. Регушевський // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології : зб. наук. праць. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 149–150.
7. Сивокінь Г. Давньоукраїнські поетика / Г. Сивокінь. – Харків, 1960. – 148 с.
8. Тимошенко П. Д. Літературознавча термінологія у давньому українському письменстві / П. Д. Тимошенко // Східнослов’янські граматики XVI – XVII ст. : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка. – 1980. – С. 90–92.
9. Ціхоцький І. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації) / І. Ціхоцький. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 234 с.
10. У творах Т. Г. Шевченка функціонує понад 120 літературознавчих термінів (див.: Словник мови Шевченка : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1964).

Масликова О. С. Особенности формирования украинской литературоведческой терминологии (на материале прессы середины XIX века) / О. С. Масликова // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2014. – Т. 27(66), № 4. Часть 2. – С. 133–138.

Статья посвящена вопросу анализа украинской литературоведческой терминологии, которая употреблялась в журнале «Основа», издававшемся в 1861–1862 годах в Петербурге. Отмечается, что литературоведческая терминология имеет давнюю традицию своего развития и функционирования, все же она не была непосредственно унаследована новым украинским литературным языком первой половины XIX века. В первом научно-популярном, литературно-художественном и публицистическом журнале «Основа», который сыграл существенную роль в украинском литературном процессе конца 50-х – 60-х годов XIX века, наиболее полно отражена литературоведческая терминология украинского языка первой половины XIX в., которая и стала предметом нашего исследования.

Большую группу составляют термины для обозначения литературных деятелей. Есть несколько терминов для отражения художественной литературы в целом, украинской художественной литературы и фольклора. Значительную тематическую группу составляют термины для обозначения литературных родов и видов: поэзия, проза, сочинение, стих и др. Важно, что все указанные термины функционируют в современном литературоведении. Изменены лишь отдельные фонетико-морфологические варианты.

Ключевые слова: литературоведческая терминология, периодика, тематическая группа, издатель, псевдоним, произведение, редактор, писатель.

Maslykova O. S. The peculiarities of the forming of Ukrainian literary terminology in the middle of the XIX century / O. S. Maslykova // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – V. 27(66), № 4. Part 2. – P. 133–138.

The article analyzes the Ukrainian literary terminology that was used in the journal "Osnova", published in 1861–1862's in St. Petersburg. It is noted that literary terminology has a long-ago tradition of development and functioning, but it was not directly inherited by the new Ukrainian literary language of the first half of the XIX century, which originated and existed until the mid-XIX century only in belles-lettres style. It is claimed that some literary terms functioned in the epistolary heritage and artistic works of writers before Shevchenko's time and during T. G. Shevchenko's time, as there was not created any literary work in Ukrainian by this period. Therefore, the first science-fiction, fiction and publicist journal "Osnova", which played an important role in Ukrainian literary process during the late 50's – 60's years of the XIX century, most fully represented literary terminology of Ukrainian language of the first half of the XIX century, which was the subject of our research.

Relatively large group of studied language units are terms for naming figures of literature. Several terms were shown for naming fiction in general, Ukrainian literature and folklore. Quantitatively large thematic group, which were certified in literary terms journal are names of genera and species of literature: poetry, prose, works of fiction, poem etc. It is important to say that all these terms function in modern literary. It has been lost only some phonetic and morphological variants.

Keywords: literary terminology, periodical, thematic group, publisher, pseudonym, work of fiction, editor, writer.